

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԵՎ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ.
ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏԵԼՈՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ**

*Լ. Ս. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի վարիչ,
ավագ գիտաշխատող*

Արդի միջազգային ռազմաքաղաքական գործընթացների բնույթը, տարածաշրջանում անկանխատեսելիության բարձր մակարդակը, Հայաստանի անվտանգային միջավայրում առկա անորոշությունները ևս մեկ անգամ անհրաժեշտ են դարձնում վերհանել Հայաստանի ռազմական անվտանգության համար առկա մարտահրավերներն ու սպառնալիքները՝ դրանց կանխարգելման, դիմագրավման նպատակով կատարվելիք քայլերը վերագնահատելու տեսանկյունից: Ակնհայտ է, որ Հայաստանի շուրջ արդի զարգացումները, միջազգային գործընթացները նոր մարտահրավերներ են առաջացնում, որոնք որոշակի իրավիճակային զարգացումներում կարող են վերածվել ռազմական անվտանգության սպառնալիքի: Իրանի դեմ կիրառվող պատժամիջոցները և մեկուսացման քաղաքականությունը, Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող զարգացումները, իսլամական ծայրահեղ արմատական կառույցների գործունեությունը, ռուս-ամերիկյան լարված հարաբերությունները, Ադրբեջանի ռազմականացումն ու ռազմական ագրեսիայի հավանականությունը, Հայաստանի սահմանին ռազմական գործողությունների հնարավոր ծավալումը, Թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքական դաշտում առկա գործընթացներն ու միտումները կարելի է դիտարկել այդ համատեքստում:

Մասնավորապես, Հայաստանի անվտանգային միջավայրի վրա ազդող այս գործոններից հարկ ենք համարում առանձնացնել Թուրքիայի գործոնը, ինչը թույլ կտա վերագնահատել այդ երկրում ընթացող ներքին գործընթացների ու արտաքին անվտանգային քաղաքականության միտումները, և դրանց հնարավոր ազդեցությունն ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ Հայաստանի անվտանգության տեսանկյունից: Տվյալ պարագայում Հայաստանի ռազմական անվտանգության տեսանկյունից Թուրքիան դիտարկվում է ինչպես այդ երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական գործընթացների, այնպես էլ՝ թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական համագործակցության միտումների և մասնավորապես՝ այդ համատեքստում Նախիջևանի գործոնի տեսանկյունից:

ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ ԿՐԱ ԱԶԴՈՂ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Վերջին տարիներին Թուրքիայի արտաքին ու անվտանգային քաղաքականությունն էական վերափոխումների է ենթարկվել, որոնք ինչպես արտաքին միջավարի, այնպես էլ ներքին համակարգային փոխակերպումների հետևանք են: Ակնհայտ է, որ Թուրքիայի ներքաղաքական և ներպետական դաշտում վերջին տարիներին տեղի ունեցած գործընթացներն էականորեն ազդում են ինչպես այդ երկրի արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունների սահմանման, այնպես էլ անվտանգային քաղաքականության վերաձևման վրա: Չափազանցություն չէ պնդել, որ արդի անվտանգային քաղաքականությունն ու արտաքին քաղաքականությունը ձևավորվում են առավելապես այդ երկրի ներքին իրողություններով, այսինքն՝ շատ դեպքերում ներքաղաքական գործոնների համախումբն է պայմանավորում դրանք: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վրա ազդող ներքին գործոնների դիտարկումն իրականացվել է երեք հիմնական բաղադրիչներով՝ *համակարգային-ինստիտուցիոնալ, արժեհամակարգային-գաղափարախոսական, ռազմական:*

Համակարգային-ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից Թուրքիայում գրանցվել են այնպիսի վերափոխումներ, որոնք աննախադեպ էին հանրապետական Թուրքիայում: Առաջինը և ամենազվխավորը՝ բանակ-քաղաքացիական իշխանություն փոխհարաբերությունների հիմնավոր վերափոխումն ու բանակի քաղաքական դերակատարության թուլացումն էր: Քաղաքական իշխանությունների երկարատև ջանքերի արդյունքում բանակի դերակատարության թուլացումն էական ազդեցություն ունեցավ անվտանգային ու արտաքին քաղաքական նոր առաջնահերթությունների սահմանման ու դրանց անկաշկանդ իրականացման համար: Բանակը, որն ավանդաբար հանդիսանում էր քաղաքացիական իշխանություններին զսպող առանցքային ներպետական գործոններից մեկը, այլևս գտնվում է քաղաքացիական իշխանությունների վերահսկողության ներքո:

Մասնավորապես, զինվորականության դերի թուլացումը բերեց երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ քաղաքացիականների ինքնավստահության, քանի որ որպես զսպող, հակակշռող գործոն բանակի դերն այլևս չէզոքացված էր: Զինվորականության աշխարհաքաղաքական ու արտաքին քաղաքական մոտեցումներն ու ընկալումները նախկինում տեղավորվում էին քեմալիստական պաշտպանողական արտաքին քաղաքականության (*defensive foreign policy*) մեջ, որը հետօսմանյան հանրապետական Թուրքիայի ռազմաքյուրոկրատական էլիտայի ռազմավարական մտածողության անքակտելի մասն էր երկար ժամանակ¹: Դրա իմաստը, որքան հնարավոր է, Թուրքիան տարբեր ռիսկերից ու արկածախնդրություններից հեռու պահելն էր: Պաշտպանողական արտաքին քաղաքականության մեջ առաջնայինը Թուրքիայի տարբեր ռիսկերով ու վտանգներով լեցուն աշխար-

¹ Stü Murat Yeşiltaş. The Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy. "Turkish Studies", 2013, Vol. 14, N 4:

հազարական միջավայրում գտնվելու հանգամանքը և դրանով պայմանավորված երկրի միջազգային քաղաքականությունը ձևավորելու հարցում բանակի ակտիվ դերակատարության ստանձնումն էր՝ որպես առաջնային դերակատարի²: Այս ընկալումը պայմանավորված էր Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանում Թուրքիայի ունեցած ռազմաքաղաքական, կարևոր պաշտպանական դերակատարությամբ և ագրեսիայի ենթարկվելու շարունակական վտանգով, ինչը թելադրում էր քեմալական պաշտպանական հայեցակարգի գերակայող լինելը:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է թուրք հետազոտողներից մեկը՝ զինված ուժերը (այսուհետ՝ ՋՈՒ) հաճախ էին միջամտում արտաքին քաղաքականության ոլորտի քաղաքացիական իշխանությունների որոշումներին՝ երբեմն կանխելով դրանց իրականացումը³: Որպես օրինակներ կարելի է նշել 1990-ական թթ. սկզբին Ծոցի պատերազմին Նախագահ Թ. Օզալի նախաձեռնողական մոտեցումը և բանակի բարձրագույն հրամանատարության ընդդիմացումը: 1990-ականների կեսերին բարձրագույն հրամանատարությունը Գլխավոր շտաբի (այսուհետ՝ ԳՇ) պետի տեղակալ Չ. Բիրի նախաձեռնությամբ (ով ընկալվում էր որպես ՋՈՒ-ի արտգործնախարար) վարչապետ Ն. Էրբաքանի իսլամամետ արտաքին քաղաքականությանը հակադրեց Իսրայելի հետ ռազմաքաղաքական դաշինքի ձևավորումը⁴:

Ջինվորականության դերակատարության թուլացմամբ հանդերձ «Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը» (այսուհետ՝ ԱԶԿ) փոխեց նաև արտաքին քաղաքականության վրա նրանց ազդեցությունը՝ ձևավորելով սեփական արտաքին քաղաքական դիսկուրսն ու առաջնահերթությունները: Նոր աշխարհաքաղաքական, արտաքին քաղաքական տեսլականը (նաև անվտանգության) վերափոխեց ազգային պետության հայեցակարգը, փոխարինեց պետական ինքնության նկատմամբ քեմալական դիսկուրսը՝ վերափոխելով նաև Թուրքիայի միջազգային և տարածաշրջանային դերակատարությունները: ԱԶԿ իշխանության գալուց հետո քեմալական արտաքին քաղաքական հայեցակարգի «խաղաղություն երկրում, խաղաղություն աշխարհում» (*Yurt'ta Sulh, Cihan'da Sulh*) և քեմալական աշխարհայացքի հիման վրա ձևավորվող պաշտպանողական արտաքին քաղաքական խոսույթի (*defensive foreign policy discourse*) գերակայությունն աստիճանաբար թուլացավ: Փոխարենը, երկրի ներսում ներքին համակարգային փոխակերպումներով հանդերձ՝ ԱԶԿ-ն նախկին քեմալական աշխարհաքաղաքական տեսլականը փոխարինեց Թուրքիայի՝ քաղաքակրթական ու իսլամական ինքնությամբ կառուցվող տեսլականի, որում ստանձնելիք դերակատարություն

² Տես նույն տեղում:

³ Տես *Selcuk Aydin*. The Changing Role and Position of Turkish Armed Forces in Turkish Foreign Policy, "Defence-in-Depth. Research from the Defence Studies Department, King's College London" (<https://defenceindepth.co/2018/02/26/the-changing-role-and-position-of-turkish-armed-forces-in-turkish-foreign-policy/>):

⁴ Տես *Çevik Bir and Martin Sherman*. Formula for Stability: Turkey Plus Israel. "Middle East Quarterly", Fall 2002, Vol. 9, N 4:

ու բազմատարածաշրջանային ինքնությունն առաջնային էին⁵: Երկրի ներսում ԱԶԿ առաջարկած թուրքական ազգայնականության մեջ առաջնային դեր վերապահվեց իսլամին կամ ավելի շուտ՝ իսլամականությանը⁶:

Պետության արտաքին քաղաքական նախապատվությունների ձևավորման լիբերալ տեսության համաձայն՝ պետությունը ոչ թե դերակատար է, այլ ներկայացուցչական ինստիտուտ, որի միջոցով անհատների ու սոցիալական խմբերի նախապատվությունները և սոցիալական իշխանությունը վեր է ածվում պետական քաղաքականության: Անհատները, սոցիալական խմբերն իրենց նպատակներն իրագործելու համար դիմում են պետությանը, քանի որ անհատական վարքագծով հնարավոր չէ հասնել դրա արդյունավետ իրագործմանը⁷: Այսինքն՝ նաև արտաքին քաղաքականության մեջ պետության քաղաքականությունը պայմանավորված է անհատական կամ խմբային նախապատվությունների առաջնահերթությունից: Այս առումով, ըստ կոնստրուկտիվիզմի տեսության՝ պետության արտաքին քաղաքական նախապատվությունների ձևավորման վրա էական ազդեցություն ունեն էլիտայի կամ առաջնորդի անձնային հատկանիշները, ինքնությունը, արժեքները, համոզմունքներն ու աշխարհընկալումը, որոնց հիման վրա էլ ձևակերպվում ու մատուցվում է ազգային-պետական շահը: Պետության ու էլիտայի ինքնությունը կարևոր է դառնում միջազգային հարաբերություններում: Այս ամենը հանգեցնում է ինչպես քաղաքական մշակույթի վերափոխմանը, այնպես էլ, որոշ դեպքերում նաև, դրանից բխող ռազմական մշակույթի կերպափոխման: Ինչպես գտնում են քննադատական կոնստրուկտիվիզմի հետևորդները՝ պետությունների ինքնությունները կայուն և անփոփոխ չեն, զարգանում և վերամշակման են ենթարկվում մշտապես, ինչը տեղի է ունենում արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության միջոցով: Պետության ինքնությունը մշտապես կազմավորվում և պահպանվում է արտաքին և անվտանգային քաղաքականության իրականացմամբ⁸:

ԱԶԿ-ն աստիճանաբար փոխեց ոչ միայն Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական տեսլականն ու արտաքին քաղաքականության ընկալումները, այլև ձևավորեց նոր անվտանգային ինքնություն (*security identity*), որն իր մեջ ամբողջացնում էր, մի կողմից, ավանդական ընկալումները, մյուս կողմից՝ այնպիսի նոր իրողություններ, ինչպիսիք են՝ Թուրքիայի տարածաշրջանային հավակնություններն ու վերապահվող պատասխանատվությունը, տարածաշրջանային առաջնորդությունը: Երկրում տեղի ունեցած ինստիտուցիոնալ, օրենսդրական, արժեքային վերափոխումները կերտեցին անվտանգության

⁵ Տես *Unluhan Betghusuz*, Նշ. աշխ.:

⁶ Տես *Cenk Saraçoğlu, Özhan Demirkol*. Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey Under the AKP Rule: Geography, History and National Identity. "British Journal of Middle Eastern Studies", 2015, Vol. 42, Issue 3:

⁷ Տես *Andrew Moravcsik*. Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. "International Organization", 1997, Vol. 51, Issue 4:

⁸ Տես *David Campbell*. Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity. Minneapolis, 1998, PP. 1–13:

նոր ինքնություն, որը էականորեն տարբերվում էր անվտանգության քեմալական ընկալումներից: ԱԶԿ-ն Թուրքիայի անվտանգության ավանդական պատկերացումները (քրդական հիմնախնդիր, տարածքային մասնատման վտանգ, ռազմական մեծ ներուժի ապահովում) կարողացավ սինթեզել այնպիսի նոր ընկալումների հետ, ինչպիսիք են տարածաշրջանային առաջնորդությունը, ակտիվ ներգրավվածությունն ու պատասխանատվությունն իր հարակից տարածաշրջանների անվտանգության համակարգերում, տարածքային հավակնությունները և այլն:

Այս համատեքստում ուշագրավ է թուրքական բանակի դերի վերահիմնատավորման խոսույթը: Անխուսափելիորեն Թուրքիայի իշխանությունների՝ արտաքին քաղաքականության ու աշխարհաքաղաքական տեսլականի վերասահմանման մեջ վերափոխվում է նաև թուրքական բանակի նոր առաքելության շրջանակը: ԱԶԿ գլխավոր քարտուղար Մ. Շահինի՝ 2018 թ. փետրվարի 21-ին Աֆրինի ռազմագործողության* (Ձիթենու ճյուղ) կապակցությամբ հնչեցրած միտքը, որ «*ոչ միայն Անատոլիայի և Թրակիայի, այլև ողջ ճնշված և տուժված ժողովուրդների, իսլամական համայնքի վերջին հայրենիքն այս հողն է (Թուրքիան-Լ.Հ), վերջին բանակը թուրքական բանակն է*»⁹, բնութագրական է այս առումով: Մի քանի անգամ Ռ. Թ. Էրդողանը, իր ելույթներում ընդգծելով այդ շեշտադրումը, թուրքական բանակը ներկայացրել է որպես նաև տարածաշրջանում ճնշվածների ու տառապյալ ժողովուրդների պաշտպանության երաշխավոր¹⁰: Այսպիսով՝ բանակին վերագրվում է նաև քաղաքակրթական ու արժեքային նոր առաքելություն, ինչը դուրս է քեմալական «թուրքական հայրենիքի» պաշտպանության պատասխանատվության սահմաններից ու ընկալումներից: Ինչպես իրավացիորեն նշում են թուրք հետազոտողներ Ջ. Սարաչօղլուն և Օ. Դեմիրքոլը՝ մինչ քեմալիստական ազգայնականությունը Թուրքիայի տարածքը մեկնաբանում էր պաշտպանողական տեսանկյունից որպես հայրենիք, որն ազատագրվել էր և դեռ պետք է պաշտպանվեր արտաքին ու ներքին թշնամական անվերջանալի դավադրություններից, ԱԶԿ-ական ազգայնականությունն այդ նույն աշխարհագրությունը դիտարկում է առավելապես հավակնոտ դիրքերից՝ որպես մշակութային ու քաղաքական կենտրոն, որից պետք է տարածվի Թուրքիայի քաղաքական ազդեցությունը հարևան տարածաշրջաններում¹¹:

* 2018 թ. հունվարի 20-ին Թուրքիայի ՋՈՒ-ն Սիրիական ազատ բանակի զինյալ խմբավորումների հետ միասին ռազմական գործողություն սկսեցին Սիրիայի տարածքում Հալեպի նահանգի Աֆրինի շրջանի ուղղությամբ: Դրա նպատակը Սիրիայի հյուսիսում քրդական ժողովրդական ինքնապաշտպանության ուժերի դեմ պայքարն ու չեզոքացումն էր: Մարտ ամսին Աֆրինի շրջանը վերահսկողության տակ վերցվեց թուրքական ՋՈՒ-ի կողմից:

⁹ Տես «AK Parti Genel Sekreteri Şahin: Bütün İslam ümmetinin son ordusu Türk ordusudur», 17.02.2018 (<https://aa.com.tr/tr/politika/ak-parti-genel-sekreteri-sahin-butun-islam-ummetinin-son-ordusu-turk-ordusudur/1066170>):

¹⁰ Տես «Erdoğan: Afrin'e girdik, giriyoruz». «Sputnik», 13.03.2018 (<https://tr.sputniknews.com/turkiye/201803131032619657-erdogan-afrin-girdik-giriyoruz/>):

¹¹ Տես *Քենկ Սարաչօղլու, Օզհան Դեմիրկոլ*, Նշ. աշխ., էջ 312:

Բանակի հնարավոր սերտաճումը քաղաքական իշխանությունների հետ հնարավորություն է տալիս անվտանգային ու արտաքին քաղաքական ոլորտում հանդես գալու ավելի համարձակ ու ազդեցիկ դիրքերից, ինչն էլ ավելի կմեծացնի իշխանությունների կողմից անկանխատեսելի քայլերի հավանականությունը: Արտաքին քաղաքականության իրականացման մեջ բանակի՝ որպես հակակշռող ինստիտուտի չեզոքացումն առավել անկանխատեսելի ու վտանգավոր կարող է դարձնել տարածաշրջանային հակամարտություններին Թուրքիայի ներգրավման տեսանկյունից: Թուրքիայում ընթացող գործընթացները, իշխանությունների ավտորիտար բնույթը մեծացնում են բանակը՝ արտաքին քաղաքականության ոլորտում որպես կարևորագույն միջոց օգտագործելու հնարավորությունը:

Ավտորիտար ռեժիմների համար, որպես կանոն, բանակը վեր է ածվում ռեժիմի հենարանի ու երաշխավորի, իսկ արտաքին քաղաքականության ոլորտում մեծացնում անկանխատեսելի և ազդեցիկ վարքագիծը: Ներքին և արտաքին գործոններով պայմանավորված ընթանում է արտաքին և տարածաշրջանային քաղաքականության միլիտարիզացիա, երբ քաղաքականության իրականացման հարցում առաջնային տեղ է հատկացվում ռազմական ներուժին: Այս առումով բնութագրական է Թուրքիայի նախագահի խորհրդական Յ. Բուլուբի կողմից Թուրքիայի նոր պաշտպանական հայեցակարգի սկզբունքների վերաբերյալ հրապարակված հոդվածը, ըստ որի՝ «անխուսափելի է նոր Թուրքիայի ռազմական ներուժի օգտագործումը դիվանագիտության մեջ... և ուժեղ դիվանագիտությունը կարող է իրականացվել ուժեղ զինված ուժերով»¹²: Ռազմական ուժի գերաբնութագրման ևս մեկ օրինակ են 2017 թ. նոյեմբերին Ազգային պաշտպանական համալսարանի ավարտական միջոցառման ժամանակ Թուրքիայի նախագահի հետևյալ խոսքը. «Օրվա մեջ 24 ժամ, տարվա մեջ 365 օր անխափան ռազմական գործողություններ իրականացնելու ներուժով օժտված հզոր բանակ չունենայիք, մեկ օր անգամ այս աշխարհագրությունում չէին թողնի գոյատևենք... Այլ երկրներն իրենց անվտանգությունը կարող են կապել տարբեր կառույցների ու պետությունների հետ: Որպես Թուրքիա՝ մենք նման հնարավորություն չունենք... Պարտավոր ենք բոլոր առումներով մեծացնել և հզորացնել թուրքական զինված ուժերը»¹³:

Վերջին տարիների գործընթացները ցույց են տալիս, որ աստիճանաբար կարող է տեղի ունենալ բանակի հրամանատարության և քաղաքական վարչակարգի սերտաճում, երբ բանակը ոչ միայն գտնվի ներկայիս իշխանությունների զաղափարական դաշտում, այլև ստանձնի այդ արժեհամակարգի սատարողի ու պաշտպանի գործառույթներ: Նման սերտաճ-

¹² Տես “Yigit Bulut: Yeni TSK konsepti oluşuyor, direnenler var”. “BİR Gün”, 06.01.2016 (<http://www.birgun.net/haber-detay/yigit-bulut-yeni-tsk-konsepti-olusuyor-direnenler-var-99893.html>):

¹³ Տես “Erdoğan: “Bu ordu sadece Türkiye'nin ordusudur!””. “Takvim”, 23.11.2017 (<https://www.takvim.com.tr/guncel/2017/11/23/erdogan-bu-ordu-sadece-turkiyenin-ordusudur>):

ման պարագայում, երբ ժողովրդավարական վերահսկողության մեխանիզմները չեն գործում, բանակը դառնում է իշխանությունների համար գործիք թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքականության մեջ: Որպես կանոն՝ նման համակարգերը դառնում են ավելի անկանխատեսելի և ագրեսիվ, քանի որ բանակն ամբողջությամբ հայտնվում է քաղաքական ուժի հսկողության ու ազդեցության տակ, և զսպման ներքին մեխանիզմները բացակայում են կամ չեն գործում: Թուրքիայի ավտորիտարացմամբ՝ երկրի արտաքին քաղաքականության վրա գնալով հասարակական-քաղաքական, ինստիտուցիոնալ ավելի քիչ սեզմենտներ են կարողանում ներագրել: Արտաքին քաղաքականությունը, կարելի է ասել, մենաշնորհվում է, իսկ դա կատարվում է կոնֆլիկտոզեն և հավակնոտ էլիտայի կողմից, և քանի որ նախկինում յուր ինքնությունն ու ինստիտուցիոնալ ինքնավարությունն ունեցող բանակը այլևս գրկվում է իր ինքնուրույնությունից ու ինքնությունից, կարող է կիսել քաղաքական վարչակարգի ինքնությունն ու տեսլականը, ինչը պետության արտաքին քաղաքական վարքագիծը կարող է դարձնել վտանգավոր ու ագրեսիվ:

Էական փոփոխությունների ու վերանայման է ենթարկվել Թուրքիայում արտաքին քաղաքական ու անվտանգային որոշումների կայացման մեխանիզմն ու ընթացակարգը: Ներքին հակակշիռների ու զսպման մեխանիզմների չեզոքացումն ու որոշումների կայացման կենտրոնացումը նախագահի և նրա նեղ շրջապատի ձեռքում էականորեն մեծացնում են անկանխատեսելի ու իրավիճակային կտրուկ լուծումների գնալու հավանականությունը: Կարելի է ասել, քաղաքական էլիտան նախագահի գլխավորությամբ կաշկանդված չէ արտաքին ու անվտանգային որոշումների կայացման հարցում, իսկ հակակշիռների ու զսպման ներպետական ու ներքաղաքական ինստիտուտները չեզոքացված կամ էլ էականորեն թուլացված են: Սա առավել ակնհայտ դարձավ սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում նախագահի լիազորությունների աննախադեպ մեծացմամբ ու սահմանադրական գերլիազորությունների ամրագրմամբ: Ավտորիտար համակարգերին բնորոշ որոշումների կայացման մեխանիզմը անվտանգության ու արտաքին քաղաքականության ոլորտում հատկապես մեծացնում են անկանխատեսելիությունն ու շատ հաճախ հանգեցնում ռիսկային որոշումների: Թուրքիայում ավանդաբար գործել է արտաքին-անվտանգային ոլորտում որոշումների ընդունման բավական կայացած համակարգ, որն ընթացել է պետության շահերի, կարողությունների ու ներուժի գնահատման միջգերատեսչական խորհրդակցական շղթայի մեջ: Դժվար է չհամաձայնել Ս. Ջիդդիի այն մոտեցման հետ, որ ներկայում, սակայն, արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունների սահմանումն ավելի շուտ նախագահի անձնական նախապատվությունների արդյունք է, քան խորհրդակցական մեխանիզմի¹⁴: Գերինքնավստահությունը որոշում կայացնողների մոտ ստեղծում է անսխալականության ընկալում և

¹⁴ *Stu Sinan Ciddi*. Under Erdogan, Turkey's Foreign Policy is a One-Man Show. "Stratfor", 22.04.2018 (<https://worldview.stratfor.com/article/erdogan-turkey-foreign-policy-europe-us-one-man-show>):

որքան մեծանում է ինքնավստահությունը, այնքան քչանում է ռիսկերի ընթրնումը: Գերինքնավստահությամբ առաջնորդվող որոշում կայացնողները սահմանում են ամբիցիոզ ու նվազ իրատեսական ակնկալիքներ¹⁵: Ի. Դեմիրն իրավամբ նշում է, որ Սիրիայի նկատմամբ Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականությունը որոշում կայացնողների գերինքնավստահության հետեվանքն էր, երբ Թուրքիան վտանգներով լի գործընթացի մեջ մտավ, ինչը բնորոշ էր այդ երկրի արտաքին քաղաքականությանը¹⁶:

Գաղափարախոսական-արժեհամակարգային դաշտում առկա իրողությունները նույնպես էական ազդեցություն ունեն արտաքին-անվտանգային քաղաքականության վրա: Քաղաքական էլիտայի արժեհամակարգն ու աշխարհաքաղաքական տեսլականը էականորեն պայմանավորում են այդ երկրի արտաքին քաղաքականությունը: Սա չի նշանակում, որ այդ երկրի արտաքին քաղաքականությունը զուրկ է պրագմատիզմից կամ քաղաքական ռեալիզմից, սակայն դրան զուգահեռ անվտանգային ու արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունների ու շահերի ձևակերպման վրա առանցքային նշանակություն ունեն էլիտայի աշխարհընկալումները, աշխարհաքաղաքական պատկերացումներն ու տեսլականը: Թուրքիայի ներհասարակական, ներքաղաքական հարթությունում ընթացող խոսույթը, որն առավելապես տեղավորվում է թուրք-իսլամական ազգայնական սինթեզի մեջ, քաղաքական էլիտայի գործուն ներազդմամբ վեր է ածվել դոմինանտ արժեքային գործոնի, ինչը ենթադրում է թուրքական ազգայնականության ու իսլամական ազգայնականության միաձուլում: Համակարգային առումով այս ազգայնական խոսույթը որպես նաև պետության գերակա գաղափարախոսական հոլովույթ ամրապնդվեց և, այսպես ասած, *քաղաքական լեզվա-տիմություն* ստացավ երկրում աջ ուղղվածության երկու առանցքային քաղաքական ուժերի՝ ԱԶԿ և ԱՇԿ քաղաքական դաշինքով: Նման ազգայնական դիսկուրսի ներթուրքական ամրագրումն իր ուղղակի ազդեցությունն է ունենում արտաքին քաղաքականության վրա և կարելի է պնդել, որ առաջիկայում այն ավելի մեծ ազդեցություն կունենա¹⁷:

Թուրքիայի արտաքին, ինչպես նաև անվտանգային քաղաքականության վրա լրջագույն ազդեցություն ունեցող մյուս գործոնը ռազմականն է կամ ավելի հստակ՝ Թուրքիայի ռազմական ներուժի շարունակական մեծացումը: Այս առումով ռազմական ներուժի մեծացումը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությանը տալիս է այսպես ասած ռազմակենտրոն մոտեցում, այսինքն՝ ռազմական ներուժին արտաքին քաղաքականության շահերի իրականացման մեջ առաջնային տեղ է հատկացվում: Գնալով ակնհայտ է

¹⁵ Steu *Imran Demir*. Overconfidence and Risk Taking in Foreign Policy Decision Making: The Case of Turkey's Syrian Policy. Istanbul, 2017:

¹⁶ Steu նույն տեղում, էջ 116:

¹⁷ Steu *Sinan Ulgen*. Get Ready for a More Aggressive Turkey. "FP", 02.07.2018 (<https://foreignpolicy.com/2018/07/02/turkeys-foreign-policy-is-about-to-take-a-turn-to-the-right/>):

դառնում տարածաշրջանային ու արտաքին քաղաքականության մեջ ուժային (ռազմական) գործոնի վրա հաշվարկված քաղաքականության շեշտադրումը: Որպես օրինակներ կարող ենք նշել Սիրիայի տարածքում իրականացված և դեռևս իրականացվող ռազմագործողությունները, Իրաքի տարածքում ձեռնարկվող քայլերը, արտերկրներում ռազմաբազաների տեղակայումը (Կատար, Սոմալի): Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերության զարգացման ներկայիս միտումները ևս այդ երկրի արտաքին քաղաքականությունն ուժի դիրքերից իրականացնելու վերաբերյալ մեր նշած թեզի կռվանն է: Միանշանակ է, որ ռազմական արդյունաբերության զարգացումը նպաստում է ռազմական ինքնաբավության մակարդակի բարձրացմանը և իշխանություններին լրացուցիչ գերինքնավստահություն տալիս: Սիրիայի տարածքում Թուրքիայի ռազմական գործողություններում ակնհայտ դարձավ ինչպես ներքին ռազմական արտադրանքի մեծ տեսականու կիրառման փաստը, այնպես էլ այդ գործոնի գերարժևորումը Թուրքիայի իշխանությունների կողմից: Թուրքիայի նախագահի, վարչապետի և պաշտպանության նախարարի կողմից հաճախակի էին բարձրաձայնվում Աֆրինում թուրքական ազգային սպառազինության կիրառման և ռազմական ինքնաբավության մակարդակի մասին շեշտադրումները: Պաշտոնական տվյալներով Աֆրինի դեմ ռազմագործողությանը կիրառված ռազմական տեխնիկայի մոտ 90 %-ը թուրքական ազգային ռազմաարդյունաբերական արտադրանք է եղել¹⁸: Թուրքիայի պաշտպանության նախարարն էլ հայտարարեց, որ ողջ կիրառված սպառազինությունը տեղական ազգային ռազմաարդյունաբերության արտադրանքն է¹⁹: Թուրքական մամուլը, փառաբանելով այդ հանգամանքը, հիշեցրեց տարբեր առիթներով Թուրքիայի նկատմամբ զենքի արգելանքի կիրառման և այսուհետ նման վտանգից զերծ լինելու մասին²⁰: Սա սեփական արտադրության սպառազինության լայն տեսականու մասսայական կիրառման Թուրքիայի առաջին ռազմագործողությունն էր:

Ռազմական ներուժի վրա հիմնված արտաքին ու տարածաշրջանային քաղաքականությունը, կարելի է պնդել, էլ ավելի ընդգծված բնույթ կստանա: Հավակնոտ արտաքին քաղաքականության իրականացման հարցում ռազմական ուժն ու կարողությունները նոր կարևորություն են ձեռք բերում: Թուրքիայի արտաքին, տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ ուժային գործոնի կարևորությունն անժխտելի ու տեսանելի է: 2016 թ. Թուրքիայի տարածքից դուրս՝ Կատարում և Սոմալիում, ռազմաբազաների տեղակայումը ցույց է տալիս Անկարայի՝ ռազմական բաղադրիչի կարևորությունն իր

¹⁸ Stu “İşte Afrin’de kullanılan milli silahlar!”, 23 Şubat 2018 (<https://www.yeniakit.com.tr/haber/iste-afrende-kullanilan-milli-silahlar-427754.html>):

¹⁹ Stu “Milli Savunma Bakanı Canikli: Zeytin Dalı Harekâtı’nda kullanılan mühimmatın tamamını yerli ve milli”. “T24”, 28 Ocak 2018 (<https://t24.com.tr/haber/milli-savunma-bakani-canikli-zeytin-dali-harekatinda-kullanilan-muhimmatin-tamamini-yerli-ve-milli,546947>):

²⁰ Stu “Yerli ve milli silahlar gücümüze güç kattı”. “Yenisöz”, 3 Nisan 2018 (<http://www.yenisoz.com.tr/yerli-ve-milli-silahlar-gucumuze-guc-katti-haber-29200>):

արտաքին ու տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ²¹: Ռազմական վերլուծաբան Զ. Քասափօղլուի դիտարկմամբ՝ Անկարան տարածաշրջանային նոր տեսլական է սահմանել և գնալով մեծանում է ռազմական ներուժի միջոցով դրան աջակցելու միտումը²²:

Թուրքիայի սպառազինման և բանակի ռազմատեխնիկական ներուժի զարգացման ոլորտում իրականացվում են խոշորամասշտաբ ծրագրեր, երբ առաջնահերթությունը տրված է երկրի տեղական ռազմաարդյունաբերական համալիրին՝ որպես ռազմատեխնիկական ինքնաբավության ու անկախության կարևորագույն երաշխիքի: ԱԶԿ իշխանության ողջ ժամանակաշրջանում բանակի սպառազինումն ու արդիականացումն աննախադեպ ծավալներ են ընդունել և մշտապես գտնվել կառավարությունների առաջնահերթությունների շարքում: Պաշտոնական տվյալներով՝ ԱԶԿ կառավարությունը վերջին 15 տարիների ընթացքում ռազմական արդյունաբերության ոլորտում շուրջ 35 մլրդ դոլարի ներդրում է կատարել²³: Անհրաժեշտ է փաստել, որ ԱԶԿ կառավարման շրջանում թուրքական բանակը սպառազինության տեսանկյունից որակական նոր քայլ է կատարում՝ կարևոր տեղ հատկացնելով նորագույն ժամանակակից սպառազինություններով դրա համալրմանը:

Այս ամենի համախումբը Թուրքիայի ներկայիս իշխանություններին տալիս է գերինքնավստահության բարձր մակարդակ, արտաքին անվտանգային քաղաքականությունը դարձնում ավելի ագրեսիվ, անկանխատեսելի՝ մեծացնելով տարածաշրջանային ու արտաքին հավակնություններն ու նկրտումները:

Վերջին տարիներին Թուրքիայում հետևողականորեն ընթանում է հասարակական-քաղաքական կյանքի ու արտաքին քաղաքականության անվտանգայնացման (*securitization*) գործընթաց՝ զուգակցվելով ռազմականացման բարձր տեմպերով ու որակական փոփոխություններով:

**ԹՈՒՐԻԲԱ-ԱՂՐԲԵՋԱՆ ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ**

Վերոնշյալի համատեքստում անհրաժեշտ է նորովի դիտարկել հատկապես թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցության միտումները, տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական զարգացումների ներքո նորովի վերագնահատել Հայաստանի անվտանգային ռիսկերը: Հստակ է, որ թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դաշինքը անվտանգության սպառնալիք է Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի համար: Թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունը ինտենսիվորեն զար-

²¹ Տես “Türkiye Katar'dan sonra Somali'de askeri üs kuruyor!”, 18 Ocak 2016 (<https://www.yeniakit.com.tr/haber/turkiye-katardan-sonra-somalide-askeri-us-kuruyor-123014.html>):

²² Տես *Can Kasapoğlu*. Türkiye'nin yeni bölgesel savunma vizyonu, 05.01.2018 (<https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiyenin-yeni-bolgesel-savunma-vizyonu/1023221>):

²³ Տես “Turkey has invested \$35 bln in defense industry in 15 years: PM Yıldırım”. “Hürriyet Daily News”, 02.03.2018 (<http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-has-invested-35-blm-in-defense-industry-in-15-years-pm-yildirim-128167>):

զանում է 1990-ական թթ. սկզբներից՝ ռազմական բոլոր ոլորտներում՝ հետախուզությունից մինչև ռազմական կրթություն, օպերատիվ համատեղ պլանավորումից մինչև համատեղ զորավարություններ²⁴: Թեև երկու երկրների միջև առկա էր ռազմական ոլորտում համագործակցության լուրջ իրավապայմանագրային բազա, այդուհանդերձ 2010 թ. օգոստոսին ստորագրված «Ռազմավարական համագործակցության և փոխօգնության մասին» համաձայնագրով ընդլայնվեց երկու երկրների ռազմաքաղաքական համագործակցության նորմատիվային բազան՝ ամրագրելով արդեն երկկողմ ռազմական դաշինքի իրավական հիմքերը: Այդ համաձայնագրով կողմերն ստանձնեցին նաև ագրեսիայի դեպքում ռազմական միջոցներով միմյանց փոխօգնության պարտավորություններ²⁵: Թուրքիան միակ երկիրն է, որի հետ Ադրբեջանն ունի ռազմական փոխօգնության պայմանագիր: Երկու երկրների միջև ռազմական ու ռազմատեխնիկական համագործակցությունը ակնհայտորեն զարգացման նոր միտումներ է ցույց տալիս, որոնք արտահայտվում են բավական հաճախ և մասշտաբային զորավարությունների ու օպերատիվ պլանավորումների մակարդակում: Անհերքելի իրողություն է, որ Ադրբեջանի պաշտպանական համակարգում Թուրքիան զգալի դերակատարություն ունի և օպերատիվ-մարտավարական, ռազմավարական պլանավորումն իրականացվում է Անկարայի ԳՇ-ի հետ համատեղ:

Թուրքիայի ՋՈՒ-երը բավական կարևոր և առանցքային դեր ունեն Նախիջևանի առանձին համագործային բանակի* կայացման գործում, ինչի մասին քանիցս նշել է ՆԻՀ ղեկավարությունը: Թուրքիայի ՋՈՒ-ի ԳՇ-ն դեռ 1990-ական թթ. սկզբներից ռազմատեխնիկական և նյութական զգալի աջակցություն է ցուցաբերել Նախիջևանին: 1992 թ. մայիսին, անսալով ռազմական օգնություն ցուցաբերելու ՆԻՀ ղեկավարության խնդրանքին Թուրքիայի ՋՈՒ-ի 3-րդ բանակի 9-րդ կորպուսի հրամանատարությունը, բավարարեց այն: Սա այն ժամանակահատվածն էր, երբ պաշտոնական Անկարան ռազմական միջամտության տարբեր հնարավորություններ էր փնտրում: Հետագա տարիներին ինտենսիվորեն շարունակվել է Թուրքիայի ՋՈՒ-ի աջակցությունն ու օգնությունը Նախիջևանում տեղակայված 5-րդ կորպուսին՝ ռազմատեխնիկական միջոցների մատակարարումից մինչև ռազմական կրթություն²⁶: Հատկապես բավական հաճախակի են Թուրքիայի ՋՈՒ-ի ցամաքային

²⁴ Թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցության մասին տես *Л. Овсебян, В. Иванов. Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа и Центральной Азии. Е., 2010:*

²⁵ Տես «Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması», 12.08.2010. Т.С. Başbakanlık, Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü, Sayı: B.02.0.KKG.0.10/101-246/5147:

* 2013 թ. ղեկտենսներին Նախիջևանում տեղակայված 5-րդ կորպուսի հիման վրա ստեղծվեց Նախիջևանի առանձին համագործային բանակը:

²⁶ Տես *Л. Овсебян, В. Иванов. Турецкие интересы в Нахиджеване на современном этапе. «Нахиджеван в XX-начале XXI веков: некоторые факты». М., 2011, сс. 97–103:*

ուժերի 3-րդ բանակի հրամկազմի այցելությունները և համատեղ զորավար-
 ժությունների անցկացումը: ՆԻՀ առանձին համագորային բանակի, այսպես
 ասած, խնամակալությունը դրված է Թուրքիայի ցամաքային ուժերի 3-րդ
 բանակի հրամանատարության վրա: Ակտիվացել են հատկապես թուրք-
 ադրբեջանական համատեղ զորավարությունները Նախիջևանում և դրա-
 նում տեղակայված ուժերի մասնակցությամբ: Վերջին 5 տարիների ընթաց-
 քում Թուրքիայի ՋՈՒ-ի և ՆԻՀ առանձին համագորային բանակի մասնակ-
 ցությամբ անց է կացվել առնվազն 5 համատեղ զորավարություն:

Ի թիվս այլ ռազմական տեխնիկայի, Նախիջևանում են տեղակայվել
 Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանին մատակարարված *T-300 Kasirga* և *T-122
 Sakarya* համազարկային կրակի ռեակտիվ համալիրների մի մասը*: ՆԻՀ
 ռազմականացման գործում առանցքային նշանակություն ունի Թուրքիան,
 որի ազդեցությունն ու վերահսկողությունը դրանում տեղակայված ուժերի
 նկատմամբ էականորեն մեծ է:

2011 թ. փետրվարին թուրքական պարբերականներից մեկը արժարժում
 էր Նախիջևանում Թուրքիայի ռազմաբազա տեղակայելու, «ղարաբաղյան
 հնարավոր երկրորդ պատերազմում ռազմական գործողությունները համա-
 կարգելու համար թուրք և ադրբեջանցի զենեղալների համատեղ սպայա-
 կույտ» ստեղծելու հավանականության հարցերը²⁷:

Նախիջևանում թուրքական գործոնի ազդեցությունն ու ռազմական
 ներկայացվածությունը լրջագույն ռիսկեր է պարունակում Հայաստանի
 ռազմական անվտանգության համար: Պատահական չէ, որ պաշտոնական
 Անկարան իրեն է վերագրում Նախիջևանի անվտանգության երաշխավորի
 կարգավիճակն ու դրանից բխող պարտավորությունները՝ վկայակոչելով
 1921թ. Կարսի պայմանագիրը, որին հղում է արված նաև 2010 թ. թուրք-
 ադրբեջանական համաձայնագրում: Դեռ 1992 թ. մայիսին Թուրքիայի խոր-
 հըրդարանում քննարկումների ժամանակ քաղաքական ուժերը, հիմնա-
 կանում ընդդիմադիր, կոչ էին անում և կառավարությունից պահանջում
 ռազմական միջամտություն իրականացնել Հայաստանի դեմ՝ հղում կատա-
 րելով Կարսի պայմանագրով իբրև թե Նախիջևանում Թուրքիային վերա-
 պահված իրավունքներին: Նախկին վարչապետ, պատգամավոր Բ. Էջևիթը
 նույնիսկ առաջարկում էր Թուրքիայի ռազմական ուժերի միջամտությամբ
 Նախիջևանի և Ադրբեջանի միջև միջանցք ստեղծել²⁸: Ի դեպ, Նախիջևանի և
 Ադրբեջանի միջև ցամաքային կապի ստեղծման և միջանցքի բացման հարցը
 գտնվել է Անկարայի օրակարգում, երբ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը

* 2010 թ. ստորագրված համաձայնագրի շրջանակում թուրքական Roketsan
 ընկերությունը 2016 թ. ավարտեց մոտ երկու տասնյակ *T-300 Kasirga* ՀՎՈՀ-ների
 մատակարարումները Ադրբեջանին: 2013 թ. սկսվել էին *T-122 Sakarya* ՀՎՈՀ-ների
 մատակարարումները:

²⁷ Տես «Azerbaycan-Türkiye askeri iş birliği». «Dünya Bülteni», 10 Şubat 2011
 (<http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=146860>):

²⁸ Տես «TBMM tutanak dergisi». Dönem:19, Cilt:11, Yasama yılı:1, 78'nci birleşim,
 20.05.1992:

նման առաջարկ է արել ԱՄՆ-ին²⁹: Որոշ տեղեկություններով՝ նույնիսկ այդ նպատակով ռազմական ուժեր են կենտրոնացվել սահմանին³⁰: Հարկ է նշել, որ պաշտոնական Անկարան յուրովի մեկնաբանության արդյունքում է իրեն երաշխավորի և անվտանգության ապահովման դերակատարություն վերագրում, ինչը խոստովանում են նաև որոշ թուրք հետազոտողներ³¹: Մի շարք առիթներով Թուրքիայի իշխանությունները հայտարարել են Նախիջևանի անվտանգության հարցում իրենց մտահոգությունների և, այսպես ասած, պատասխանատվության մասին: 2010 թ. ապրիլին ՆԻՀ նախագահ Վ. Թալիբովի՝ Անկարա կատարած այցի առնչությամբ, Թուրքիայի ԱԳՆ տարածած հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ Նախիջևանի ինքնավար միավորը գտնվում է հայկական պետությունից եկող սպառնալիքներին դեմ հանդիման, ուստի Թուրքիայի և Ադրբեջանի ու Նախիջևանի միջև ռազմական համագործակցությունը երկկողմ հարաբերությունների գլխավոր բաղադրիչներից է: Թուրքիայի ԱԳ նախարար Ա. Դավութօղլուն էլ հայտարարել էր, որ Նախիջևանի անվտանգությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից է: Ըստ նրա՝ Կարսի պայմանագիրը պարտավորեցնում է Թուրքիային ռազմական վտանգի դեպքում պաշտպանել Նախիջևանը: «Նախիջևանի նկատմամբ երաշխավորի իրավունքը միջազգային իրավունքի շրջանակում Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունն է: Նախիջևանի անվտանգությունը մեր անվտանգությունն է, բարօրությունը՝ մեր բարօրությունը»³²:

2017 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի նախագահ Ռ. Թ. Էրդողանի՝ Բաքվում գտնվելու օրերին, թուրքական պետական լրատվական գործակալությունը վերլուծական հոդված հրապարակեց թուրք-ադրբեջանական ռազմական դաշինքի, հավանական պատերազմի դեպքում Նախիջևանից երկրորդ ճակատի բացման և Նախիջևանի առանձին համագորային բանակի ու Թուրքիայի ցամաքային ուժերի 3-րդ բանակի միջև համագործակցության մասին³³: Նման բովանդակությամբ հրապարակումը պատահական չէր կարող լինել թուրքական պետական լրատվամիջոցի կողմից: Վերջին տարիներին հատկապես Նախիջևանում թուրքական ռազմական ներկայության շարունակական մեծացումն ու դերակատարությունը մեծացնում են Հայաստանի

²⁹ Տես «Օզալը Բուշին համոզում է Արցախը փոխանակել Մեդրիով ապրիլ 28, 1992 թ.»: «Ani» ARC, 19.09.2018 (<http://www.aniarc.am/2018/09/19/ozal-bush-nk-megri-28-april-1992/>):

³⁰ Տես *Aziz Üstel*. “Başkan” Turgut Özal Kafkaslar’da savaşı göze almıştı! “Star”, 23 Ocak 2017 (<https://www.star.com.tr/yazar/baskan-turgut-ozal-kafkaslarda-savasi-goze-almisti-yazi-1178966/>):

³¹ Տես *Umut Uzer*. Identity and Turkish Foreign Policy: The Kemalist Influence in Cyprus and the Caucasus. London, 2011, P. 180:

³² Տես “Turkey Publicly Stresses Its Obligations To Defend Naxcivan”. “Radio Free Europe / Radio Liberty”, 30.04.2010 (https://www.rferl.org/a/Turkey_Publicly_Stresses_Its_Obligations_To_Defend_Nakhichevan/2028875.html):

³³ Տես *Քան Կասապողլու*, Նշ. աշխ.:

ռազմական անվտանգության սպառնալիքի մակարդակը: Թուրքիան լրջագույն հավակնություններ ունի Նախիջևանի հետ կապված և կարելի է ասել, որ այն ընկալվում է որպես ավելի շատ Թուրքիայի մի մասը: Պատահական չէ, որ դեռ 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալի տեսլականում կար Նախիջևանը Թուրքիային կցելու մտադրություններ³⁴: Այս համատեքստում ուշագրավ էր նաև Էրդողանի շուրթերով 2016 թ. «Ազգային ուխտի» (*Misak-ı milli*) քաղաքական օրակարգ բերելը, որում Նախիջևանը ներառված է որպես Թուրքիայի անբաժանելի մաս և տարբեր տարիներին հրապարակվող «Նոր Թուրքիայի» քարտեզներում այն ընդգրկված է Թուրքիայի կազմում: «Ազգային ուխտի» քաղաքական օրակարգ բերելուն զուգահեռ բարձրացվեց նաև Լոզանի պայմանագրի՝ թուրքական շահերի հետ անհամատեղելիության հարցը, ինչը կարելի է դիտարկել տարածաշրջանում Թուրքիայի ներկայիս էլիտայի ռևիզիոնիստական ձգտումների շրջանակում:

Զպետք է բացառել Նախիջևանում թուրքական կողմի պլանավորված սադրանքների հավանականությունը, ինչը կարող է Անկարային տարածաշրջանային վերադասավորումներ կատարելու հնարավորություններ տալ:

Թուրքիայի նախկին վարչապետ և արտգործնախարար Ա. Դավութօղլուն իր հայտնի «Ռազմավարական խորք» գրքում արցախյան պատերազմում Ադրբեջանի կրած պարտությունը և տարածքների կորուստը համարում է որպես «հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում Թուրքիայի ամենամեծ ռազմավարական կորուստը»³⁵: Թուրքիայի նախագահ Ռ. Թ. Էրդողանը, ավելի հեռուն գնալով, հայտարարում էր, որ «եթե Թուրքիան 1990-ական թթ. սկզբներին ներկայիս պես հզոր լիներ, ապա Լեռնային Ղարաբաղում պատերազմ չէր լինի»³⁶, այսինքն՝ ադրբեջանական կողմը պարտություն չէր կրի: Սրանք մերօրյա քաղաքական էլիտայի՝ Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դերակատարության վերագնահատման և արցախյան հիմնախնդրում հնարավորությունների վերասահմանման հստակ ցուցիչներ են:

Շվեդ հետազոտող Ս. Կորնեյլը 1990-ական թվականներին արցախյան պատերազմում Թուրքիայի ուղղակի չներքաշման պատճառների թվում ընդգծում է քենալական ավանդական արտաքին քաղաքական դոկտրինի (տեսլականի) գերակայության գործոնը, որն արտերկրում ռազմական միջամտությունն ու ներգրավումը դիտարկում էր որպես արկածախնդրություն: Վերջինիս դիտարկմամբ՝ պատերազմին միջամտության հարցում պետական, քաղաքական ու ռազմական տարբեր հատվածների մոտեցումների ու դիրքորոշումների հակասություններով պայմանավորված ներքին հավասարակշռությունը (*domestic balance*) գերծ պահեց կոշտ միջոցների դիմելու

³⁴ Stu "Nahçıvan, Erbil, KKTC ve Türkiye", "Takvim", 29 Eylül 2012 (<https://www.takvim.com.tr/yazarlar/erandac/2012/09/29/nahcivan-erbil-kkctc-ve-turkiye>):

³⁵ Ahmet Davutoğlu. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. Kure yayınları, 2001, s. 127:

³⁶ Stu "Ərdöğan: Türkiyə 90-cı illərin əvvəllərində güclü olsaydı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də olmazdı". "Metbuat.az", 16 Mart 2015 (<https://metbuat.az/news/63544/erdogan-turkiye-90-ci-illerin-evvellerinde-guclu-olsaydi-dag.html>):

քայլերից. և դեռ կասկածելի է, թե արդյոք զինվորականությունը կհետևեր ուղղակի միջամտության հրամանին³⁷: Վերոնշյալի համատեքստում, ինչպես նախորդիվ անդրադարձել ենք, էական կերպափոխման է ենթարկվել արտաքին քաղաքականության տեսլականն ու վերաձևվել անվտանգային ինքնությունը, իսկ ներքին հակակշիռների ու զսպման մեխանիզմները երկրում զգալիորեն թուլացվել են:

Սույն հոդվածի ծավալից ելնելով՝ Թուրքիայի կողմից Հայաստանի անվտանգությանը սպառնալու հավանականության միջազգային համակարգային գործոնները մանրամասն քննության չեն ենթարկվում, այդուհանդերձ, կատարվում է համառոտ անդրադարձ:

Հարկ է ընդգծել, որ Հայաստանի ռազմական անվտանգության տեսանկյունից մշտապես հաշվի է առնվել Թուրքիայի գործոնի վտանգը: 1990-ական թթ. սկզբների իրողությունները և թուրքական ագրեսիայի վտանգը դրա վառ վկայությունն են³⁸: Սակայն Թուրքիայում ընթացող ներքին զարգացումները, ժողովրդավարական միտումները, ԵՄ-ին անդամակցության ակտիվ քայլերը, նաև Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ որոշակի ապաստանվտանգայնացման (*de-securitization*) միտումներ ստեղծեցին: Սրանք Թուրքիան դարձնում էին ավելի կանխատեսելի և վերահսկելի, եթե սրան ավելացնենք ԵՄ-ի, ՆԱՏՕ-ի ու ԱՄՆ-ի Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած զսպման մեխանիզմները: Հաստատված փաստ է, որ տարածաշրջանային հավակնությունների հարցում էական զսպիչ դերակատարություն են ունեցել վերոնշյալ ուժային կենտրոնները, ինչպես օրինակ՝ արցախյան պատերազմի ժամանակ Հայաստանի դեմ ռազմական ինտերվենցիայից զերծ մնալու և զսպվածություն ցուցաբերելու ԱՄՆ-ի նախագահ Զ. Բուշի հորդորը Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելին 1992 թ. մայիսին³⁹:

Ներկայում, սակայն, պետք է հաշվի առնել մակրո հարթություններում ընթացող զարգացումները, որոնք մեծացնում են Թուրքիայի անկանխատեսելիությունը հավանական կոնֆլիկտային իրավիճակներում: Թուրքիան բավական լարված հարաբերությունների մեջ է ԱՄՆ-ի հետ, ՆԱՏՕ-ի շրջանակում առկա է փոխանվտանգության մթնոլորտ, ԵՄ-ի անդամակցության գործընթացը սառեցված է և փոխարենը Թուրքիան ցանկանում է որքան հնարավոր է տարածաշրջանային ու անվտանգային հարցերում հանդես գալ առավել անկախ ու ինքնուրույն դիրքերից՝ թուլացնելով Արևմուտքից իր կախվածությունը: Այլ կերպ ասած՝ Թուրքիան փորձում է դուրս գալ Արևմուտքի պարտադրված կապանքներից ու կաղապարներից, որը սահմա-

³⁷ Sten Svante E. Cornell. Azerbaijan Since Independence. New York-London, 2011, P. 370:

³⁸ Առավել հանգամանորեն տես Leonidas T. Chrysanthopoulos. Caucasus Chronicles: Nation-Building and Diplomacy in Armenia, 1993–1994. Princeton and London, 2002:

³⁹ Տես «Հայաստանի դեմ ռազմական ինտերվենցիայից զերծ մնացե՞ք»: Բուշը՝ Դեմիրելին, մայիս 11, 1992»: «Ani» ARC, 22.09.2018 (<http://www.aniarc.am/2018/09/22/bush-to-demirel-1992-may-11-armenia/>):

նափակում է նոր աշխարհաքաղաքական տեսլականի վրա հիմնված անվտանգային քաղաքականությունը:

Թերևս առաջնային մտահոգությունը հավանական պատերազմական իրավիճակում Թուրքիայի հնարավոր վարքագծի հարցն է: Երկրում համակարգային-ինստիտուցիոնալ վերածնունդը, ավտորիտար կառավարման համակարգն ու արտաքին քաղաքական որոշումների կայացման մեխանիզմը, երկրում ազգայնական միտումների աճը, ուժային գործոնով պայմանավորված տարածաշրջանային քաղաքականությունն ու հավակնությունները, հարևան երկրներում ռազմական միջամտություններն ու ռազմական ուժի կիրառման սպառնալիքների աճը հիմք են տալիս ենթադրելու կոնֆլիկտային իրավիճակում Թուրքիայի անկանխատեսելի ու ագրեսիվ քայլերի հավանականության մասին, որն ուղղակի ռազմական անվտանգության սպառնալիք կարող է լինել Հայաստանի համար: